

Tartu tööstuse areng Eesti Vabariigi tööstuspoliitika taustal kahe maailmasõja vahel¹

Maie Pihlamägi

1918. aasta lõpul seisis Tartu tööstus, nii nagu kogu Eesti Vabariigi tööstus, silmitsi mitme kiiret lahendamist vajava terava probleemiga. Selleks et sõja ajal seisma jäänud ettevõtted taas tööle rakendada, oli vaja leida raha tooraine, küttuse ja uute seadmete hankimiseks. Tühi siseturg vajas kaupa ja inimesed tööd. Kuna kapitali nappis ja välisinvestorid ei soovinud poliitilise ebastabiilsuse ja majandusliku ebakindluse tõttu riskida, otsustas valitsus anda oma panuse tööstuse jaluleaitamiseks, võimaldades ettevõttele kuuekuulist madala intressiga laenu. Esialgu väljastas laenu kaubandus-tööstusministeerium, 1919. aasta veebruarist aga vastloodud Eesti Pank. Pangalaenu anti nii tsariaegsete ettevõtete tööle panemiseks ja moderniseerimiseks kui ka uute rajamiseks. Seda võimalust kasutati aktiivselt.

Tartu ettevõtted said laenu nii otse kui ka suurtööstureid ühendava Tartu Ringkonna Vabrikantide Ühisuse ning kesk- ja väiketööstureid ühendava Tartu Tööstuse Ettevõtjate ja Meistrite Keskseksi (hilisem Tartu Töösturite Keskühing) vahendusel. 1923. aasta alguseks olid Tartu ettevõtted nende organisatsioonide kaudu saanud lühiajalist laenu 8 miljoni marga suuruses summas peamiselt toormaterjali hankimiseks ja tööliste palga maksmiseks.² Eesti Panga pakutud laenu tähtaeg oli liiga lühike ja nii pöördus Tartu Tööstuse Ettevõtjate ja Meistrite Keskseksi kaubandus-tööstusministeeriumi poole ettepanekuga luua ettevõtjatele võimalus saada odavalt pikaajalist riiklikku krediiti.³ See sai teoks siiski alles 1928. aastal Pikalaenu Panga asutamisega.

Aastail 1918–1924 alustas Eestis tegevust 101 uut 20 ja enama töölisega ettevõtet, mis panid aluse šokolaadi ja kompekkide, paberosside, margariini, makaronide, likööri, veini, jalatsite, trikotaaži, sukkade ja sokkide, niidi, paelte, pitside ja teiste kaupade tööstuslikule tootmisele. Varem oli neid kaupu Eestis-

¹ Artikkel on valminud haridus- ja teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teema SF0130038s09 raames.

² ERA 31-1-1001, l. 6. Vabariigi Valitsuse otsus Tartu Ringkonna Vabrikantide Ühisusele laenu andmise kohta, 16.10.1920; ERA 3189-2-44, l. 59. Tartu Tööstuse Ettevõtjate ja Meistrite Keskseksi kiri Narva Tööstuse Ettevõtjate Ühisusele, 23.05.1923.

³ ERA 3189-2-42. Pagineerimata. Tartu Tööstuse Ettevõtjate ja Meistrite Keskseksi palve Kaubandus-Tööstusministeeriumi tööstusosakonnale, 08.07.1922.

se sisse toodud või valmistatud käsitöenduslikult. Tartu sai sel perioodil rikkamaks 10 uue tööstusettevõtte võrra.⁴

1924. aasta tööstusloenduse andmeil tegutses Tartus 348 tööstusettevõtet, neist 40 ehk 11,5% kuulus suurtööstuse, 131 (37,6%) kesktööstuse ja 177 (50,9%) väiketööstuse kategooriasse.⁵ Nii oli Tartu peamiselt väikeste, kuni 20 töötajaga tööstusettevõtete linn, valdava osa tööstustoodangust andsid aga suurtööstusettevõtted. 1924. aastal andis ligi 1600 töölisega Tartu suurtööstus 5,8% (225,7 mln marka) Eesti suurtööstuse toodangust (3839 mln marka), olles selle näitaja poolest Tallinna ja Narva järel kolmandal kohal.⁶

1920. aastate algul müüdi Tartus toodetud kaupu peamiselt Tartus ja Tartumaal ning vähesel määral Eesti teistes piirkondades. Siiski õnnestus mitmel puidu-, toiduaine-, masina- ja keemiatööstusettevõtetel oma toodangut ka ekspordida.⁷

Table 1. Tartu suurtööstuse netotoodang tööstusharuti 1924. ja 1936. aastal*

Tööstusharu	Toodangu maht, 1000 kr		Tööstusharu osatähtsus kogutoodangus, %		Kasv 1936. aastaks võrreldes 1924. aastaga, %
	1924	1936	1924	1936	
Toidu- ja maitseainete tööstus	885	1 129	39,2	28,0	127,6
Metalli- ja masinatööstus	444	845	19,7	20,9	190,3
Polügraafiatööstus	290	423	12,8	10,5	145,9
Puidutööstus	225	228	10,0	5,7	101,3
Nahatööstus	213	460	9,4	11,4	216,0
Tekstiilitööstus	128	277	5,7	6,9	216,4
Muud**	72	667	3,2	16,6	926,3
Kokku	2 257	4 029	100,0	100,0	178,5

* Allikad: Tööstus Eestis 1924. Eesti majandus, 5. vihk. Tallinn 1926, lk 35; Tööstus. 1937. a. majandusloenduse andmed. Vihk I. Tallinn 1939, lk 31–33. 1924. aasta tööstustoodang markades on arvestatud kroonidesse (100 marka = 1 kroon).

** 1924. aastal kuulusid sellesse kategooriasse keemia- ja paberitööstus, elektri- ja gaasijaam; 1936. aastal mineraalainete töötlemise (tellise-, klaasi-, lubja- ja savitööstus), keemia-, kehakatte- ja pudukaubatööstus ning elektri- ja gaasijaam.

Nii nagu tabeli 1 andmed näitavad, oli 1924. aastal Tartu tähtsaim tööstusharu toidu- ja maitseainetööstus, järgnesid metalli- ja trükite tööstus. Need kolm suuremat tööstusharu andsid ligi kolmveerandi Tartu tööstuse kogutoodangust. Puidu-, naha-, tekstiili- ja keemiatööstuse sektorid olid samuti Tartu tööstuse struktuuris esindatud. Peamised tootjad olid tsariaegsed ettevõtted, mis pärast mõneaastast seismist või sõjaaegselt tootmiselt rahuaegsele ümberorienteerumist alustasid uuesti tegevust.

⁴ Tööstus Eestis 1924. Eesti majandus, 5. vihk. Tallinn 1926, lk 7.

⁵ Samas, lk 12–17. Suurtööstuseks loeti 20 ja enama töölisega, kesktööstuseks 5–19 töölisega ja väiketööstuseks kuni 4 töölisega ettevõtteid. Väiketööstuse kapitali aluseks olid enamasti perekonna säästused ning tootmine asus omaniku elukohas või selle vahetus läheduses.

⁶ Tööstus Eestis 1924, lk 35; Eesti Statistika 1925, nr 36, lk 34–35.

⁷ Vt I. Podsolov. Tööstus-kaubanduslik tegevus Tartus. – Tartu. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu 1927, lk 513.

Toidu- ja maitseainete tööstuse suurimaks töandjaks kujunes 1920. aastate algul Briti kapitalil töötav AS A. Le Coq, mis valmistas õlut, porterit, mõdu ja limonaadi, 1925. aasta algul sai seal tööd 106 inimest.⁸ 19. sajandi algupoolel rajatud ettevõtte alustas pärast mitmeaastast sundseisakut taas tegevust 1920. aastal, kui tühistati sõjaaegne piirituse, viina ning õlle tootmise ja müügi keeld. Alkoholi tootmis- ja müügikeelu tühistamine avas uue võimaluse ka AS Tartu Pärmivabrikule (asutatud 1883), mille tegevusalad olid presspärmii tootmine ja piirituse puhastamine. Piiritustööstuse taastamine võimaldas Tartu Aiavilja Osahingul alustada kangete jookide likööri ja veini tootmist oma uues, 1920. aastal valminud likööri- ja veinitehases. Käsitöendusliku ettevõtte esimest korda oma kompvekkide, marmelaadi ja päränikutega 1905. aastal turule tulnud Esimene Tartu Kompvektivabrik J. Kont & Ko kasvas 1920. aastate algul suurtööstusettevõtteks, mis 1925. aastal andis tööd keskmiselt 30 inimesele.⁹ Tööd jätkas ka 21 töölisega Tartu linna tapamaja, mis peagi alustas loomade tapmise ja subproduktide tootmise kõrval vorstivalmistamist.

1920. aastate algul Eestis alanud tubakatoodete tööstuslikust tootmisest Tartu kõrvale ei jäänud. Tartus esindas seda tootmisharu ligi 30 töötajaga tubakavabrik Sultan-Flor, mis varustas Eesti siseturgu Venemaalt, Türgist ja Bulgaariast imporditud toormest valmistatud paberosside ja pakitubakaga. Tubakavabrik kuulus aktsiaseltsile Eesti Kaubandus, mille aktsionärid olid Carl Walther, Heinrich Reile ja Friedrich Hoppe.¹⁰ Viimane tegutses ka tekstiilitööstuse alal, omades vildivabrikut Tartus.

Tartu metallitööstuse tuumiku moodustasid samuti tsariaegsed ettevõtted, mis olid spetsialiseerunud põllutöömehhanismide ja tööstusinventari tootmisele. 1881. aastal asutatud Franz Faure põllutöömehhanismivabrik vahetas Eesti Vabariigi algul omanikku ja ka nime. Temast sai OÜ Tartu Masinavabrik.¹¹ 1920. aastal ostis vabariik AS Estöö. Uus nimi – Põllutöömehhanismide Tehase AS Estöö – sarnanes aga spordiriistade tehase Esto nimega ja tekitas suurt segadust ning seetõttu nimetati vabrik 1920. aastal ümber aktsiaseltsiks Tegur.¹² Ettevõtte jätkas endise tootmisprofiili, valmistades põllumeestele atru, äkkeid, sorteerijaid, külvi- ja hekksilmasid, saeraame ja vankritelgi ning tehes malmivalutöid. J. Haubneri masinavabrik (1880) oli samuti spetsialiseerunud põllutöömehhanismide ja nende osade ning saeveskite seadmete tootmisele. 1908. aastal asutatud Jaan Ratniku masinade ja metallivalmistamise

⁸ Eesti Statistika 1925, nr 36, lk 35.

⁹ ERA 891-2-5090, l. 2. Teateleht Esimese Tartu Kompveki Vabriku J. Kont registreerimiseks Kaubandus-Tööstusministeeriumis, 14.03.1928; Tööstus Eestis 1924, lk 77.

¹⁰ ERA 14-7-603. Pagineerimata. Taotlus Tubakatööstuse OÜ Sultan-Flor registreerimiseks Kaubandus-Tööstusministeeriumis, 09.10.1924; Tunnistus OÜ Sultan-Flor registreerimise kohta, 19.12.1924; Tööstus Eestis, 1924, lk 78.

¹¹ ERA 806-1-320, l. 51. Teade OÜ Tartu Masinavabrikust (endine F. Faure vabrik) töölt lahkunud tööliste kohta, 01.07.1919.

¹² ERA 969-1-878, l. 9, 12, 12p. Põllutöömehhanismide Tehase AS Estöö taotlus tegevusloa saamiseks, 21.04.1920. Väljavõte Põllutöömehhanismide Tehase AS Estöö erakorralise peakoosoleku protokollist 30.05.1920; ERA 14-7-334, l. 15. Tartu-Võru Rahukogu registriosakonna otsus registreerida AS Estöö nime muutmine AS Teguriks 22.06.1920.

vabrik jätkas samuti põllutöömasinate ja -inventari tootmist. Selle kõrval parandas ettevõtte põllutöömasinaid ja tegi mitmesuguseid metallitöid.

1907. aastast tegutsenud AS Tartu Telefonivabrik jätkas ka Eesti Vabariigi telefoniaparatuuride, vahekommutaatorite, elektrikellade, transformaatorite, piksekaitsmete ja kaablijaotuskarpide tootmist ning konkureeris nende toodetega edukalt välisurul.

1920. aastatel sai tuntuks AS Tartu Metallivabrik G. ja H. Lellep. 1918. aastal otsid Georg ja Hans Lellep Karl Julius Lesta 1885. aastal asutatud metallitöö ja kiviraiumise töökoja ning tootmise laiendamiseks ja mitmekesistamiseks metallsemete ja põllutööriistade valmistamise alal moodustati 1919. aastal aktsiaselts.¹³ Edukalt suudeti oma rehepeksu-, heksli- ja teiste põllutöömasinate, veeturbiinide, pliitide, siibrite, malmist padade, pottide, triikraudade ja mitmete teiste toodetega siseneda metallikaupade turule ja pakkuda teistele sama profiiliga ettevõtetele tugevat konkurentsi. 1921. aasta augustis tegevust alustanud Eduard Oinase ehitus- ja metallitööstus Tehnik müüs omavalmistatud vee-, kanalisatsiooni- ja kütetorusid, ventilatsiooniseadmeid ja tuletõrjepritse nii kodu- kui ka välismaal ning tegi ka parandustöid.¹⁴

Trükitööstus oli toodangu mahult kolmas tööstusharu. Suurtööstuse kategooriasse kuulunud Eesti kirjastusühisus Postimees, H. Laakmanni graafiline kunstitööstus, K. Mattieseni trükikoda, Ed. Bergmanni trükikoda, trüki- ja köitmiskoda AS A. Varrak ning B. Beilinsoni trükikoda andsid 1925. aastal tööd kokku rohkem kui 300 tartlasele.¹⁵

Toodangu suuruselt neljandal kohal olnud puidutööstust esindasid saeveskite ja lauavabrikute kõrval AS Balti Spordiriistade Vabrik ja 1922. aastal registreeritud AS Astroni klaverivabrik, mis 1923. aastal tõi Tallinna tööstus- ja kaubandusnäituselt koju kuldauraha. 1908. aastal asutatud aktsiaseltsil Karlova oli lisaks saeveskile ka jahuveski, et majanduslikult paremini toime tulla. Aktsiaseltsi omanikud olid Julius Kahn, Maks Josselson ja Govsei-Ber Kljas.¹⁶

Sõja-aastail soikunud nahatööstuse tegevuse elavnemine algas 1919. aastal, kui tühistati piirangud nahkadega kauplemisel, importnahktoodetele kehtestati siseturu kaitseks kõrged tollid ja ettevõtetele võimaldati madala intressiga krediiti. Tsaariaegsed nahavabrikud asusid seadmeid uuendama ja tootmist laiendama, nende kõrvale kerkisid täiesti uued ettevõtted uute toodetega, muutes nahatööstuse senise suhteliselt ühekiilse struktuuri mitmekesisemaks.

¹³ ERA 14-7-205, l. 17. Tartu-Võru Rahukogu registriosakonna otsus AS Tartu Metallivabrik G. ja H. Lellep äriregistrisse kandmiseks, 08.08.1919; Erich Asumäe, Jüri Ant. Tartu Põllutöömasinatehas «Võit». Minevik ja tänapäev. Tartu 1984, lk 9.

¹⁴ ERA 891-2-5157, l. 4. Teadaanne Kaubandus-Tööstuskajale Ed Oinase ehitus- ja metallitööstuse Tehnik registreerimiseks, 16.01.1928.

¹⁵ Eesti Statistika 1925, nr 36, lk 35.

¹⁶ ERA 14-7-161, l. 1. Asutajaliikmete palve AS Karlova sae- ja jahuveski registreerimiseks, 05.12.1927.

Tartu nahatööstus (nahavabrikud Kalev, Kaltenberg ja Ko, AS E. M. Uswansky ja Pojad, Jaan Rekand ja Johannes Maasik jt) oli spetsialiseerunud eelkõige suurema nõudlusega nahasortide – talla-, juht- ja pinsolinaha – valmistamisele Ameerikast pärit toornahkadest. Kodumaistest toornahkadest valmistati põhiliselt juhtnahka, vähemal määral ka õhemat sorti tallanahka.

Eesti Vabariigis jätkas edukalt tööd vahetult enne Esimest maailmasõda tegevust alustanud Julius Uguri väike saapatööstus. 1920. aastate algul kasvas see suurettevõtteks, kus sai tööd 40 inimest. Päevane tööjõudlus oli sada paari jalanõusid. Tavaliste jalanõude kõrval valmistati ortopeedilisi jalatseid ja spordisaapaid.¹⁷

1920. aastate algul kogus kiiresti tuntust Oskar Zimmermanni (nime eestistamise järel 1938 Oskar Sõmermaa) sadulsepa-, kohvri- ja peennahatööstus (asutatud 1908), mis valmistas hobuserakmeid, portfelle, rahataskuid, reisitarbeid, käekotte ja muid nahast tooteid ning andis tööd ligi 30 inimesele. Ettevõtetel olid oma firmakauplused Tartus, Tallinnas ja Pärnus.¹⁸

OÜ Eesti Karusnahkade Tööstuse EKT vabriku rajamisega 1923. aastal pandi alus Tartu karusnahatööstusele. Pargiti ja värviti nahka, valmistati mantli-, jope- ja kraenahka. Vabriku tootmisvõimsus oli 18 000 töödeldud karusnahka (jänese-, orava-, rebase- jne) aastas.¹⁹ 1928. aastal, kui Jaan Rekandi ja Johannes Maasiku nahavabriku võttis üle Aleksander Pääsuke, alustati talla-, pinsoli-, pealis- ja kroomnaha valmistamise kõrval ka karusnaha parkimist.

Nahatööstus arenes kiiresti välja eksporttööstuseks, toodangut müüdi peamiselt Venemaal, Saksamaal, Leedus ja Poolas, mis olid Eestis töödeldud nahkade peamised sihtmaad.

Tekstiilitööstuse suurimaks tegijaks oli Friedrich Hoppe vildivabrik, mis tootis vildist jalanõusid, rangi- ja sadula- ning tehnilist vilti. Kui linase ja puuvillase materjali kõrval ilmusid turule trikoo, milanees ja teised uued materjalid, tekkis ettevõtlikel inimestel idee hakata pesu tootma. Nende hulka kuulus ka Aleksander Pääsuke, kelle triikpesuvabrik avas Tartus oma ukсед 1924. aastal.²⁰ Aluspesu kõrval valmistati kraesid, mansette, triiksärke, rinnaesiseid ja muud. Samuti osutas ettevõtte pesupesemise, triikimise ja plisseerimise teenust.

Keemiatööstust, mis hakkas arenema 1920. aastail, esindasid Tartu linnavalitsuse pudretivabrik, Esimene Tartu Värnitsavabrik G. E. Roht ja seebivabrikud. 1927. aastal tegevust alustanud Herbert Blumenthali kammivabrik Estico pani Tartus aluse uuele tootmissuunale – telluloid- ja kunstsarvest kaupade tootmisele.

¹⁷ ERA 891-1-29, l. 56. Eesti tööstuse areng. Nahatööstus. 1925; Kui kergetööstus oli suur tööstus. Tagasivaateid minevikku. Koostanud Karl Kello ja Mati Laos. Tallinn 2011, lk 104.

¹⁸ ERA 891-1-29, l. 56. Eesti tööstuse areng. Nahatööstus. 1925; 891-2-3509, l. 6, 7. Väljavõte äriregistrist 14.06.1929, O. Zimmermanni teadaanne Kaubandus-Tööstuskojale 22.07.1937.

¹⁹ ERA 891-1-29, l. 56–57. Eesti tööstuse areng. Nahatööstus. 1925; Kui kergetööstus oli suur tööstus, lk 106.

²⁰ Eesti Tööstus 1924, lk 71.

Nii kujunes Tartu tööstus 1920. aastate keskpaigaks mitmepalgeliseks ja aitas rikastada siseturgu kaubavalikuga. Mitmed Tartu ettevõtted, nagu A. Le Coq, kammivabrik Estico, Esimene Tartu Värnitsavabrik G. E. Roht, Tartu Telefonivabrik, Lellepite metallivabrik, masinatehas Tegur, Karlova saeveski, nahavabrik Uswansky ja Pojad, O. Zimmermanni nahatööstus, suutsid oma toodanguga edukalt läbi lüüa välisturul. Nende ettevõtete tähtsaim arengumootor oligi eksport, mida 1920. aastate teisel poolel soodustasid maailmaturu kõrged hinnad. Gustav Peetsi piimamasinate tööstus (1914) kasvas suurettevõtteks just tänu sisenemisele eksporditurudele.

Kõigis eelnimetatud tööstusharudes töötas suurettevõtete kõrval arvukalt väiksemaid ettevõtteid, mis rikastasid turgu maiustuste, vorsti-, liha-, piima-, jahu-, kondiitri-, leiva-, tubaka-, metalli-, keemia-, tekstiili- ja muude toodetega.

Pärast kohanemise ja rekonstrueerimise perioodi 1920. aastate teisel poolel alanud kiire kasv tööstuses, nii nagu kogu majanduses, jäi lühiajaliseks. 1929. aastal alanud ülemaailmne majanduskriis tõi kaasa maailmaturu hindade, eriti põllumajandustoodete ja tooraine hindade järsu languse. See tingis ekspordi vähenemise ja tootmise kokkutõmbamise. Riigid püüdsid oma majandust kaitsta sisseveotollide tõstmise ja mitmete administratiivsete piirangute kehtestamisega, mille tagajärjel ahenes maailmaturg märkimisväärselt.

Eesti tööstuses ilmnisid kriisi tõttu raskused 1930. aasta teisel poolel. Esiimesena sattusid löögi alla ekspordiharud halvenenud konjunktuuri tõttu eksporditurudel. Turu olukord sundis tootmist vähendama ja töölisi vallandama, mille tagajärjel muutus tööpuudus teravaks sotsiaalseks probleemiks.

Kriis oli sedavõrd sügav, et selle ületamiseks oli vaja riiklikku sekkumist. Ehkki iga riik töötas välja oma spetsiifilise programmi, oli neil kõigil ka ühiseid jooni. Enamikus riikides, sealhulgas Eestis, oli kriisiaegne majanduspoliitika suunatud tootmiskulude vähendamisele, impordi piiramisele, ekspordi elavdamisele, riigi eelarve kulutuste miinimumini viimisele, eelarve hoidmisele ranges tasakaalus ning majanduse riiklikule toetamisele.

Eesti tööstuskaupade konkurentsivõime tugevdamiseks välisturul alandati eksporditoodangu valmistamiseks vajalike importseadmete ja -masinate sisseveotolle ning tagastati eksporditoodangu valmistamiseks kasutatud importtoormaterjali pealt võetud tollimaks. Krediit muudeti odavamaks laenuintressi ülemmäärä (8% aastas) kehtestamisega. 1932. aasta juulis algas ekspordi riiklik subsideerimine makstes nn ekspordipreemiaid. See meede oli eelkõige mõeldud põllumajandustoodete – või, kanamunade ja peekoni – ekspordi elavdamiseks. Seda soodustust kasutas ühingu Lõuna-Eesti Eksporditapamajad Tartu eksporditapamaja. Ehkki subsideerimine oli esialgu mõeldud ajutise abinõuna,

muutus see pidevaks nähtuseks.²¹ Üheks sammuks väljaveo soodustamisel oli ekspordi riikliku garanteerimise süsteemi käivitamine suurendamiseks kaupade müüki suure poliitilise ja majandusliku riskiga idanaabri NSVLi turul. Soodustust kasutasid eelkõige naha- ja paberitööstuse ettevõtted.

Ekspordi arendamise abinõud ei andnud aga märkimisväärseid tulemusi enne, kui 1933. aasta juunis Eesti kroon devalveeriti ja kadus senine Eesti kaupade võistlusvõimet halvanud ligi 30-protsendine kursivahe Eesti krooni ja 1931. aastal kulla alusest loobunud Eesti tähtsate kaubanduspartnerite Inglismaa ja Põhjamaade valuuta vahel. Krooni devalveerimine aitas kaasa väliskaubanduse elavnemisele, eriti ekspordi suurenemisele juba 1933. aasta teisel poolel.

1933. aastal algas majanduse elavnemine paljudes riikides valitsuse poolt kriisi ületamiseks rakendatud abinõude tulemusena, kuid sellega kaasnes riigi reguleeriva osa suurenemine majanduses, proteksionismi rakendamine väliskaubanduses ja majandusliku isolatsiooni tugevnemine senise avatuse asemel.

Ülemaailmse majanduskriisi aastail sattusid raskustesse ka Tartu tööstusettevõtted ja nii mõnigi pidi oma tegevuse lõpetama. Lisaks nõudluse vähenemisele välis- ja siseturul kurtsid Tartu ettevõtted valuutakitsenduste, kõikuva tollipoliitika ja liialt kõrge laenuintressi (8%) üle ning soovisid selle alandamist 5–6 protsendini.²² Majandusraskustesse sattunud Jüri Kondi Tartu kompektivabrik ei suutnud kriisiraskustega toime tulla ja lõpetas tegevuse 1. jaanuarist 1931.²³ Kriis sai saatuslikuks ka masinatehasele Tegur, mis polnud võimeline tagastama 1920. aastate algul tehase ümberehitustöödeks ja moderniseerimiseks Eesti Pangalt saadud 1 miljoni marga suurust laenu. 1931. aastal kuulutati välja pankrot ja Teguri varad läksid võla katteks Pikalaenu Pangale, millele 1928. aasta pangareformi käigus olid üle läinud Eesti Panga laenud.²⁴ Sama saatus tabas J. Haubneri masinatehast.²⁵

AS Karlova saeveski raskused olid tingitud puidu kriisiaegsetest madalatest ekspordihindadest. Saamata jäänud tulu tõttu polnud firmal raha pangalaenu tagasimaksmiseks ja 1932. aasta veebruaris pankrotistunud ettevõtte varad läksid võla katteks Tallinna Aktsiapangale.²⁶ Samal ajal ühtede ettevõtete pankrotistumisega tulid kriisiaastail turule uued firmad, eelkõige tollidega hästi kaitstud naha- ja tekstiilitööstuses. Nende hulka kuulusid Tartu pitsi- ja

²¹ Jaan Tõnissoni valitsus (18. mai kuni 21. oktoober 1933) lõpetas ekspordi subsideerimise, tunnistades selle ebamajanduslikuks abinõuks.

²² ERA 891-1-1988, l. 109–110, 114, 115, 117, 119. Tartu ettevõtete vastused Kaubandus-Tööstuskoja Tartu osakonna ankeedile 25.11.1932 majandusliku seisukorra kohta.

²³ ERA 891-2-5090, l. 1. J. Konti kiri Kaubandus-Tööstuskoja Tartu osakonnale, 10.02.1931.

²⁴ ERA 969-1-878, l. 73. Endise AS Tegur juhatuse sekretäri kiri Majandusministeeriumile, 09.02.1938.

²⁵ Raimo Pullat. Kodanliku diktatuuri aastad. Majandus. Tööstus. – Tartu ajalugu. Koostaja R. Pullat. Tallinn 1980, lk 190.

²⁶ ERA 14-7-161, l. 18p, 19. AS Karlova erakorralise peakoosoleku protokoll 14.02.1932, aktsionäride erakorralise koosoleku protokoll 20.01.1936.

paelavabrik K. Griep ning mehaaniline saapavabrik Astra.²⁷ Mitmed ettevõtted tegelesid tootearenduse ja tootmise laiendamisega. Nahatööstus Uswansky ja Pojad tuli 1933. aastal turule uue tootega – lakknahaga, mida valmistati uues peennahatöökojas Kaluri tänaval. Firma kaupluslaod Tartus, Tallinnas ja Peteris aitasid toodangu läbimüüki suurendada.²⁸ Sama aasta augustis algasid leivavabriku Ceres juurdeehitustööd tootmise laiendamiseks.²⁹ Alates 1934. aastast hakkas kiiresti suurenema Tartu linnavalitsuses registreeritud ettevõtete arv. Tõsi küll, enamasti kuulusid nad siiski väike- või kesktööstuste hulka.

1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse materjalid näitavad, et tööstus oli elatusallikaks küllalt suurele osale Tartu elanikest. 1922. aastal märkis oma tegevusalaks tööstuse 15 170 inimest ehk 30,1% Tartu elanikest (50 342), 1934. aastal aga 20 511 elanikku ehk 34,8% tartlaste koguarvust (58 876). Kui arvestusest välja jätta ülalpeetavad (passiivsed) pereliikmed ja opereerida ainult majanduslikult aktiivsete elanike arvuga, selgub, et 1934. aastal oli tööstussektoris tegutsevate inimeste osatähtsus 34,3%, olles 1922. aastaga võrreldes kasvanud 6,8% võrra.³⁰ See näitab, et kahe rahvaloenduse vahel oli Tartus suurenenud elanike seas nende osakaal, kelle sissetulek tuli tööstussektorist.

Rahvaloenduse materjalid aga ei peegelda tööstuse kasvu, mis algas veidi hiljem – 1935. ja 1936. aastal. Selleks ajaks oli ka enamik Tartu ettevõtteid kriisiraskustest lõplikult üle saanud ja oma tegevust arendanud. A. Le Coq laiendas 1935. aastal tegevust Tallinna, alustades karastusjookide tootmist Vaimu tänaval, kus seni oli paiknenud tehase õlleladu. 1938. aastal koliti Tallinna tehase ja õlleladu uutesse suurematesse ruumidesse Suur-Patarei tänaval.³¹ Kammivabrik Estico kolis 1936. aasta lõpul uude hoonesse Ropkas, kus olid paremad võimalused tootmistegevuse arendamiseks.³² 1933. aasta detsembris oli Saksa riigi kodanik Herbert Blumenthal oma osaluse kammivabrikus müünud Max Reichile³³ ja suundunud välja arendama uut perspektiivikat tootmisala. 1934. aastal avas ta Võru tänaval Tartu Alumiiniumi Vabriku TAV, mille alumiiniumist lauanõud jõudsid kiiresti ka välisurule.³⁴ Oma tegevust laiendasid ka eksporditööstused: ehitus- ja metallitööstus Tehnik, G. Peetsi Esimene Eesti Piimamasinate Tööstus

²⁷ ERA 969-3-445, l. 6, 15p. V jaoskonna tööinspektori kirjad 27.05.1933 ja 30.11.1933 Majandusministeeriumi kaubandus-tööstusosakonnale aprillis ja oktoobris registreeritud uute ettevõtete kohta.

²⁸ ERA 1831-1-4904, l. 50. Andmed AS E. Uswansky ja Pojad tegevuse kohta 1937. aastal; Postimees 1933, 16. veebruar.

²⁹ ERA 969-3-445, l. 10p. V jaoskonna tööinspektori kiri 30.09.1933 Majandusministeeriumi kaubandus-tööstusosakonnale augustis registreeritud uute ettevõtete ja nende juurdeehituste kohta.

³⁰ Rahva tööala ja ühiskondline kihitus. 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Riigi Statistika Keskbüroo. Vihk III. Tallinn 1925, tabelid lk 15, 24; Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV. Tallinn 1937, lk 5; Tööharud ja leibkonnad. I. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk III. Tallinn 1935, lk 53.

³¹ ERA 891-2-29, l. 3. AS A Le Coq direktori teade Kaubandus-Tööstuskajale, 11.05.1938.

³² ERA 891-2-7992, l. 16. Estico Eesti kammivabrik M. Reich & Co kiri Kaubandus-Tööstuskoja Tartu osakonnale, 30.12.1936.

³³ ERA, 891-2-7992, l. 26p. Kaubandus-Tööstuskoja äriregistri väljavõte, 14.12.1933.

³⁴ ERA 891-2-17877. Pagineerimata. Teadaanne Kaubandus-Tööstuskajale Herbert Blumenthali Tartu Alumiiniumi Vabrik «TAV» registreerimiseks, 13.03.1934.

ja G. ja H. Lellepi metallivabrik. Jaan Ratniku masinate ja metallivalamise vabrik ostis oma tegevuse laiendamiseks Pikalaenu Pangalt pankrotistunud Teguri varad ja hooned ning kolis oma masinavabriku Võru tänavalt ümber Teguri Holmi tänava hoonetesse, kus jätkas tegevust 40 töölisega. Toodangu läbimüügi suurendamiseks avati 1936. aastal vabriku firmakauplus.³⁵

Masinatööstuse ja mitmete teiste tööstusharude ettevõttele tagas tellimused sadade uute talukohtade loomine 1930. aastate teisel poolel seoses uudismaade kasutuselevõtuga. Asundustegevuse intensiivistamine oli üks osa valitsuse 1935. aastal väljatöötatud Eesti majanduse arengukavast, mille sihiks oli tagada majanduse jätkusuutlikkus ja stabiilne areng, luua uusi töökohti ja saavutada maksimaalne tööhõive riigis. Eesti valitsus oli omaks võtnud mitmetes Euroopa maades juurdunud arusaama, et riigi sekkumine majandusse on vajalik mitte ainult kriisiolukorras, vaid ka tulevikus, sest valitsuse juhtimisel on võimalik luua tugev majandus, mis peab vastu vapustustele, eramajandus aga ei suuda kriitilistes olukordades hakkama saada.³⁶

Tööstuse prioriteetsete arengusuundadena nägi arengukava ette Eesti loodusvaradele tugineva ja töömahuka põlevkivi-, turba-, põlevkivikeemia-, tulekindla ehitusmaterjali ja sulfaattselluloosi tööstuse kui eksporditööstuse väljaarendamise.³⁷ Valitsus asus ka nendel ja mitmetel teistel aladel aktiivselt tegutsema ettevõtjana. Paindlikumaks äritegevuseks kujundati 1936. aastal riigi põlevkivi-, turba- ja metsatööstus ümber riiklikeks aktsiaseltsideks, milles riigi osalus oli 95%. Riiklik AS Eesti Metsatööstus, mille ülesanne oli riigimetsa majandamine, metsa ülestötamine ja puude müük, omandas pangalt kriisiaastail pankrotistunud AS Karlova saeveski Tartus ja pani selle taas tööle. Saeveskis sai tööd ligi 80 inimest. Riigiettevõtted pakkusid tugevat konkurentsi eraettevõttele. Nii kurtis Tartu Telefonivabrik, et ta ei suuda konkureerida riigiettevõttega Arsenal riigitellimuste saamisel.³⁸

Tartu tööstus oli elujõuline ja jätkusuutlik, mida näitasid uued investeeringud tööstussektori arendamiseks. Kriisijärgsetel aastatel investeeriti uute toodanguliikide toomiseks turule, uute töökohtade loomiseks ning tootmise suurendamiseks.

Majandusloenduse andmetel andis Tartu tööstus 1936. aastal oma 265 ettevõtte ja 3680 töötajaga toodangut 5,6 miljoni krooni eest ehk 6,5% Eesti tööstuse netotoodangust. Ettevõtete arv oli 1936. aastal võrreldes 1924. aastaga vähenenud 83 võrra ning seda kesk- ja väiketööstusettevõtete arvel. Suurtööstus oma 40 ettevõtte ja 2330 töötajaga andis ligi kolmveerandi (71,3%) Tartu tööstustoo-

³⁵ ERA 891-2-3504. Pagineerimata. J. Ratniku kiri Kaubandus-Tööstuskoja Tartu osakonnale, 04.04.1932; J. Ratniku kiri Kaubandus-Tööstuskoja Tartu osakonnale, 14.01.1937.

³⁶ Maie Pihlamägi. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn 1999, lk 148.

³⁷ Vt Päevaleht 1935, 26. september.

³⁸ ERA 891-1-1988, l. 109. Tartu Telefonivabriku kiri Kaubandus-Tööstuskoja Tartu osakonnale, 06.12.1932.

dangust ja 5,8% Eesti suurtööstuse kogutoodangust.³⁹ Toodangumaht oli 1936. aastal võrreldes 1924. aastaga ligi 80% suurem, kuid kasv oli olnud aeglasem kui Tallinnas ja Narvas. Nii hoidis Tartu endiselt toodangumahu poolest Tallinna ja Narva järel enda käes kolmandat kohta. Töötajate arvu toodangumahust aeglasem kasv näitab, et tootmine Tartus oli muutunud efektiivsemaks.

Suurtööstuse kaks tähtsamat tööstusharu olid endiselt toiduaine- ning metalli- ja masinatööstus (tabel 1). Kiire arengu läbi teinud nahatööstus oli tõusnud toodangumahult kolmandaks ja jätnud seljataha trükitööstuse. Puidutööstus oli 1936. aastaks võrreldes 1924. aastaga langenud neljandalt koguni kuuendale kohale. 1920. aastate algul Tartu ettevõtted alles otsisid oma toodangule välisturgu, 1936. aastal oli aga ekspordil tähtis osa tööstuse arengus. 1936. aastal eksporditi 8,6% Tartu tööstuse kogutoodangust. Tartu panus Eesti kogueksporti oli 3,6%.⁴⁰ Põhilised eksportijad olid suurettevõtted: õlletehas A. Le Coq, Eesti Lihaekspordi Tartu tapamaja, AS Eesti Metsatööstuse Karlova saeveski, kammivabrik Estico, Tartu Metallivabrik G. ja H. Lellep, Tartu Telefonivabrik, Tartu Alumiiniumi Vabrik TAV, nahatööstus E. M. Uswansky ja Pojad, Esimene Eesti Mesikoogitööstus J. Lill, G. Peetsi masinavabrik.⁴¹

1930. aastate lõpu majanduskeskkond ei soodustanud Tartu tööstuse kiiret arengut. Riigikohtu ja mitmete teiste ametiasutuste ning Tartu ülikooli tehnikateaduskonna kolimine Tallinna vähendas kohalikku tarbijaskonda. Samal ajal pakkus mitmetele ettevõtetele, eelkõige metalli-, puidu- ja ehitusmaterjalide tööstustele, tugevat konkurentsi kiiresti kasvav riiklik tööstus, mis oli nii riigitellimuste kui ka krediidi saamisel eelistatud olukorras. Tartu tööstus, eriti kesk- ja väiketööstus, vaevles kapitalinappuse käes ja saatis märgukirju majandusministeeriumile ettepanekuga alandada laenuprotsenti aastas viiele.⁴² Olukorra parandamiseks kutsus Tartu Töösturite Keskühing 1939. aasta aprillis kokku Tartu majandusringkondade nõupidamise, kus analüüsiti Tartu tööstuse aeglase arengu põhjuseid ja kavandati abinõud majanduse elavdamiseks. Nõupidajate arvates tuli majanduse elavdamiseks suunata tulevikus suuremate ettevõtete asutamist Tartusse, korraldada Tartus üleriigilisi massiüritusi (lau-lupeod, spordipäevad ja -võistlused, näitused jms), võimaldada Tartu töösturitele pikaajalist odava protsendiga laenu tööstuste väljaarendamiseks, propageerida aktiivsemalt tööstuskaupa ning korrastada vee- ja maanteid, mis ühendavad Tartut tema jõukamate tagamaadega.⁴³ Ettepanekud vormiti märgukirjaks ning saadeti Tartu linnavalitsusele ja majandusministeeriumile.

³⁹ Arvutusalus: Tööstus. 1937. a. majandusloenduse andmed. Vihk I. Tallinn 1939, lk 31–33.

⁴⁰ Arvutusalus: ERA R-1153-1-20, l. 13. Kaljo Kask. Tartu tööstuse areng 1917. aastast kuni 1940. aastani.

⁴¹ Eesti eksportkaubad ja eksportijad. Koostanud Endel E. Jürma. Tallinn 1939, lk 35–45.

⁴² ERA 3189-2-24, l. 4. Tartu Töösturite Keskühingu tegevus 1935. a.

⁴³ ERA 3189-2-24, l. 43. Tartu Töösturite Keskühingu tegevuse ülevaade 1939. aasta kohta; 3189-2-23, l. 115–118. Tartu majandusringkondade ühise koosoleku protokoll, 26.04.1939.

1939. aasta septembris puhkenud Teine maailmasõda tõi kaasa uued probleemid. Kuna sõjalukorra tõttu oli kaubavahetus ülemeremaadega takistatud, ahenesid eksporditurud ning tekkisid raskused tööstuse varustamisel importtooraine ja -materjalidega. Tagajärjeks oli tootmise kokkutõmbamine 1940. aasta algul.

1940. aasta juunis toimunud riigipöördega kaasnes Tartu suuremate ettevõtete (telefonivabrik, Tehnik, alumiiniumivabrik, G. Peetsi masinavabrik, nahatööstus Uswansky ja Pojad, O. Sõmermaa, A. Pääsukese ja A. Pätsi nahatööstused, trükikoda Postimees, OÜ Noor-Eesti, leivavabrik Ceres, õlletehas A. Le Coq jt)⁴⁴ riigistamine ja tegevuse ümberkorraldamine vastavalt uuele, nõukogude majandussüsteemile.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Eesti Vabariigi algusaastail seisis Tartu tööstus, nii nagu kogu Eesti tööstus, silmitsi kiiret lahendamist vajavate probleemidega – tooraine-, kütuse- ja rahanappusega. Olukorda aitas leevendada riigi pakutud lühiajaline odava protsendiga krediit. Enamik Tartu tsariaegseid tööstusettevõtteid kohanes kiiresti uue majanduskeskkonnaga. Siseturu varustamise kõrval suudeti siseneda oma toodanguga välisturule. Traditsioonilise toodangu – leiva-, jahu-, liha- ja piimatoodete, pärimi, telefonide, põllutöömasinate ja tööstusliku inventari jms – valmistamise kõrval rajati Tartus uued tootmisharud maiustuste, tubakatoodete, likööri ja veini, pesu, alumiiniumi ja tselluloidkaupade ja muu tootmiseks.

Kahe maailmasõja vahel oli Tartu tööstustoodangu suuruselt Tallinna ja Narva järel kolmas tööstuskeskus, kuid tema osatähtsus (ligi 6%) Eesti tööstuse kogutoodangus oli suhteliselt väike. Tunduvalt suurem oli aga Tartu tähtsus Lõuna-Eesti tööstuskeskusena. Tartu ettevõtted varustasid piirkonda vajalike tootmisvahendite ja tarbekaupadega. Tartu enda majandusstruktuuris oli mitmekülgisel tööstussektoril oluline koht. Tööstus oli elatusallikaks kolmandikule Tartu elanikest. Tartu oli väikeste ettevõtete linn, kuid siit ei puudunud ka üksikud suured, üle saja töötajaga ettevõtted. Tartu tööstus oli atraktiivne ka välismaalastele – inglastele, rootslastele ja sakslastele –, kes investeerisid põhiliselt suurtööstusesse. Tartu väiketööstuses oli teravaim probleem kapitalinappus ja kõrged laenuprotsendid. Põhilise osa Tartu tööstustoodangust andsid suurettevõtted, mis olid konkurentsivõimelised nii sise- kui ka välisturul. Tartu tööstusliku ilme kujundasid peamiselt neli tootmisharu: toiduainetööstus, masina- ja metallitööstus, mis oli spetsialiseerunud põllutöömasinate ja tööstusliku inventari tootmisele, nahatööstus, mis hõlmas suures valikus materjalide ja tarbekaupade tootmist ja jalatsisektorit, ning arvukate kirjastuste ja trükikodadega trükiteöstus.

⁴⁴ Vt Riigi Teataja 1940, nr 81, art 771.

Evolution of industry in Tartu against the backdrop of the industrial policy of the Republic of Estonia between two world wars

In the newly independent Republic of Estonia, industry of Tartu faced difficult economic problems: lack of raw material and fuel as well as investments caused by the war. The early years of the 1920s might be characterised as a period of searching, adaptation of industry to the new economic environment and reconstruction of industry to meet the needs of the Estonian as well as international markets. Most of the tsarist-time industries in Tartu, which had been idle for several years because of the war, adapted to the new economic conditions. Besides traditional products – bread, flour, beer, meat, yeast, timber, leather, agricultural machinery, industrial equipment and telephones – the production of confectionery, liquor and wine, tobacco, footwear, underwear, aluminium and celluloid products, etc., was built up.

Between the two world wars, Tartu was the third largest industrial centre after Tallinn and Narva, despite the fact that its share (approximately 6%) in the Estonian industrial output was relatively small. Significantly higher, however, was the importance of Tartu as an industrial centre for southern Estonia. The industrial enterprises of Tartu supplied the region with the necessary means of production and consumer goods. Diversified industrial sector occupied an important place in the economic structure of Tartu. Industry was the source of livelihood for one third of the population of Tartu. Small enterprises constituted an overwhelming majority of businesses, but there were also several big enterprises with more than a hundred employees. The industry of Tartu was also attractive to foreigners: Englishmen, Germans, and Swedes, who invested into large-scale industry. The sharpest problems for small-scale industry were the capital shortage and high loan interest rates. A major part of the industrial production of Tartu came from large industrial companies, who were competitive in both domestic and foreign markets. The industrial appearance

of Tartu was designed mainly by four industries: food and beverage industry; machinery and metal-working industry, which specialised in the production of agricultural machinery and industrial equipment; leather industry covering a wide range of materials, the production of consumer goods and footwear, and printing industry for its numerous publishers and printing houses.